

Дядюх-Богатько Н.

канд. мистецтвознавства, викладач

Українська академія друкарства

ТРАДИЦІЇ ОЗДОБЛЕННЯ В ГУЦУЛЬСЬКИХ КРІСАХ XIX - XX СТ.

Анотація. Досліджується мистецтво декорування зброї на Гуцульщині XIX-XX ст. Аналізуються способи оздоблення, особливості техніки роботи народних зброярів.

Ключові слова: мистецтво декорування, зброярство, композиція, техніка, декор.

Аннотація. Дядюх-Богатько Н. Традиции украшения гуцульских ружей XIX – XX вв. Исследуется искусство декорирования оружия на Гуцульщине XIX-XX вв. Анализируются способы декорирования и особенности техники работы народных мастеров.

Ключевые слова: искусство декорирования, оружейное дело, композиция, техника, декор.

Annotation. Dyaduh-Bogatko N. Traditional ornamenting of huzul guns in XIX – XX cent. The art of arms decorating in Hutsulia XIX-XX cent. is researched. The methods of decorating and technique features of folk masters work are analysed.

Key words: art decoration, weapons, composition, technique, decoration.

Постановка проблеми. Мистецтво зброярства на Україні розвивалось з доісторичних часів зі спорадичними успіхами, то з більшою то з меншою інтенсивністю. В періоди чужоземного панування легальне виробництво зброї на території України було неможливе, проте велика кількість трофейного озброєння та доступність купівлі запчастин зумовлювали наявність майстрів, що вміли як відремонтувати, так і зробити та спорядити оздобою предмети зброярства на смак замовника [2; 12; 13]. Та у XX ст. з усієї України розвиток мистецтва декорування зброї продовжувався лише на Гуцульщині.

Мета роботи. Виходячи з дослідженого нами матеріалу та поставленого питання про мистецьку оцінку гуцульської зброї, ми пропонуємо розглянути основні прийоми та засоби художньої виразності, що застосовувались народними майстрами Гуцульщини для декору на крісах.

Зв'язок роботи з науковими темами. Стаття написана за темою та матеріалами дисертаційної роботи, відповідно до індивідуального плану.

Актуальність останніх досліджень і публікацій. Відомий етнограф В. Шухевич наприкінці XIX ст. у монографії «Гуцульщина» (1899-1908), в розділі «Стрілецьтво», описує основні типи зброї, конструктивні її частини за гуцульською термінологією, наводить приклади обрядової магії при полюванні [11]. Його праця залишається дуже вагомим, через те, що самі звичаї вже зникають. Серед міського населення Гуцульщини на сьогодні гуцулами себе вважають лише 29% жителів, у селах - 41%, і за віком чим молодші – тим більше ідентифікують себе, як українці [8, 275].

Серед мистецтвознавчих праць, художню зброю в контексті художнього металу Гуцульщини розглядали Л.Суха (1959) [10] та Жолтовський (1964, 1972) [4; 5]. У контексті художньої обробки дерева про зброю пише М. Станкевич (2002) [9].

Виклад основного матеріалу. На поч. XX ст. на Гуцульщині зброя, що завжди була супутнім у традиційному побуті та одязі, перетворюється зі знаряддя для полювання у декоративні предмети-сувеніри на яких місцеві майстри мосяжники, мали можливість додатково заробити. Віддавна виготовляли зброю ризикували лише поодинокі народні майстри, тому такі вироби мали особливу ціну. Кожну річ зброяр намагався зробити зручною та унікальною для певної людини.

Зброя, як одна з груп творів ужиткового мистецтва, вміщує у собі такі види мистецтва як художню обробку дерева, металу, рогу та кістки. Допоміжною також є художня обробка шкіри.

Найбільш давні орнаментальні прийоми в гуцульській зброї генетично пов'язані зі самою технікою виготовлення предмета.

Вогнепальна зброя має свої технічні закони, які впливають на загальну конструкцію та композицію виробу. Конструкція ручної гуцульської вогнепальної зброї поділяється на три функціональні та композиційні частини: перша металева «ствол» («дуло», гуц. «цівка») — частина вогнепальної зброї у вигляді труби, крізь яку проходить куля або снаряд. Другою важливою конструктивною частиною є «замок» — складний

Надійшла до редакції 17.10.2011

механізм для створення іскри і запалення пороху кулі. І третя, дерев'яна — приклад рушниці.

Гуцульська вогнепальна зброя наділена певними конструктивними особливостями, які диктували схеми декору. Зокрема, особливістю конструкції крісів є малий кут відхилення на лінії згину прикладу кріса відносно ствола (5° - 11°), глибоко вибрана щока прикладу по боковому відхиленні та гостра п'ята прикладу (38° - 57°) і короткий носок [3, с. 66]. Ці особливості гуцульських лож вказують на глибокий вплив давніх зразків вогнепальної зброї, на знання конструктивних нюансів, що покращували прицільність зброї та компенсували відносно малий кут нахилу прикладу відносно ствола кріса. І, окрім того, обираючи форму аркебузного прикладу для крісів, гуцули керувалися місцевими традиціями, не наслідували тогочасні тенденції, що було поширеним у більших та менших містах до кін. XIX ст.

У др. пол. XX ст. виробництво вогнепальної зброї на Гуцульщині майже припиняється. І лише в останнє десятиліття поступово починає відроджуватись окремими майстрами, як мисливська сувенірна зброя інтер'єрного призначення.

Важливим металевим елементом вогнепальної зброї є ствол. Народна назва ствола – «цівка» [11, с. 257]. У XX ст., як і в попередні століття народні майстри використовували трофейні стволи роботи західноєвропейських майстрів, «сільської роботи» та роботи гуцульських майстрів. Трофейні стволи промислово виготовленні для армій були особливо поширеними під час Першої та Другої світової війни. Зрідка зустрічаються західноєвропейські стволи з декорованими дула (ташуванням, травленням), тонкими стінками та значно меншою вагою.

Загалом на Гуцульщині майстри дуже рідко самі виготовляли стволи. Такі випадки є швидше винятком. Доступність трофейної зброї та можливість купувати окремі деталі відкидала таку потребу.

На Гуцульщині кріси зустрічаємо як з кремінно-ударним, так і капсульним замком. Кремінно-ударні рушниці є більш ранні, тому можна було б говорити про чіткий розподіл за хронологічною ознакою. Навіть сама назва гуцульської рушниці – «кріс», бере початок від «кресати». Але, зважаючи на регіональні особливості, необхідно врахувати, що гуцульські майстри нерідко використовували готові замки зі старих зразків зброї. Траплялось, що і на старому та дорогому, як сімейна реліквія, гуцульському крісі, із добре вираженим центром осі, замінювали кременевий замок на капсульний, значно досконаліший з технічних міркувань.

Стосовно походження замків слід зазначити наступне. З кін. XVIII ст. Гуцульщина належала до Австрійської імперії, до складу якої входили високоіндустріалізовані провінції, такі як Богемія, Нижня Австрія та Моравія, звідки й могли постачатись стволи та замки. Польський зброєзнавець Ст. Кобельський стверджує, що невелика кількість зброї, а також замки та дула, закуповувалась для Галичини в Австрії. Не останню роль в цій торгівлі відіграв львівський купець Глікселлі (Glixelli), – в цій закупівлі він був посе-

редником [13, с. 124]. Далі Ст. Кобельський згадує, що замки та дула виготовляли й в Одесі і звітлія їх поширювали по селах та містечках волинські та подільські єврейські купці [тут же, с. 138].

Про добре розуміння інженерної конструкції замка на Гуцульщині засвідчує кріс з колекції Львівського історичного музею (надалі ЛІМ). Тут замок змонтований з деталей від різних рушниць. Напис «POTZDAMM AGAD» на його замковій дошці наводить на думку, що замок виготовлений у Потсдамі (Німеччина).

Замок як важлива конструктивна та декоративна частина у гуцульській зброї і до сер. XX ст. не має художнього ужиткового місцевого значення. Бо навіть якщо зустрічається замок з художнім гравіруванням, травленням чи ташуванням — це вказує на запозичення деталі, а не на художню роботу місцевого майстра. Це пояснюється і тим, що навіть легке гравірування могло призвести до погіршення міцності замка. Проте менш навантажена частина – замкова дошка, що розташовується на ложі з протилежного від курка боку, вже часто виготовлялась місцевим майстром з латуні різної форми.

Унікальними є замки кін. XX ст. Романа Стринадюка. Який вже не зважає ні на конструктивні вимоги, а барельєфом відливає замкову дошку із зображеннями гуцулів, оленів та ін. Тут майстер вже виступає як художник, що втілює мистецькі вподобання відірвані від давніших конструктивних вимог та народних традицій.

Художня обробка дерева у вогнепальній зброї мала вагомий вплив на Гуцульщині, ніж металу. В першу чергу, через те, що основні металеві частини були запозиченими. І саме завдяки характерним рисам гуцульських майстрів художньої обробки дерева ми чітко вирізняємо гуцульський кріс як самотній твір ужиткового мистецтва.

Загалом усі гуцульські кріси можна поділити за типом прикладу на аркебузні та рушничні. Аркебузний тип прикладу є п'ятигранним і ще має назву «оленяче копитце» [1, с. 63]. Історично аркебуз виник як один з перших типів ручної вогнепальної зброї, що призначалась для стрільяни з положення настоючи.

Кріси з рушничним типом прикладу були великою рідкістю й швидше винятком, тому ми вважаємо, що ложа в них була виготовлена поза межами Гуцульщини, а тут лише декорувалась. Таким унікальним зразком є кріс з МХП, ФМ, № ЕП 40995 (рис. 3). Ложа не доходить до дульного зрізу. Приклад у шийці тонкий, є накладний металевий затильник («постол»), що переходить у заплечник. Всі ці форми не характерні для гуцульських крісів. Проте декор на прикладі – «ільчасте письмо» – чітко вказує на гуцульську приналежність. Подібний екземпляр кріса з прикладом рушничного типу є в книзі В. Шухевича. Очевидним є, що ці рушниці є трофейними, і гуцульські майстри у цих випадках лише декорували їх приклади, а не впливали на формотворчі моменти.

Наприкінці XX ст. відомий перехідний тип прикладу, який об'єднує попередні типи у виконанні Романа Стринадюка. Можна сказати, що автор у своєму

творі намагався «примирити» стару конструкцію з технічного боку і новіші тенденції смаків. Це безумовно становить великий інтерес для історії зброї як з мистецького боку, так і несе на собі значний відбиток етнографічної культури.

Якщо стволи та замки ручної вогнепальної зброї можна розглядати як єдине композиційне поле, то інакше справи є з дерев'яною частиною рушниць. Приклад («ложа») кріса поділяється на два чіткі орнаментальні поля: ліве, так звану «щоку» (та частина, яку мисливиць під час стрільби притуляє до щоки), та праве, яке у гуцульських крісах має шухлядку-сховок. Варто звернути увагу, що майже у всіх гуцульських крісах ложа доходить до дульного зрізу і декоративно підкреслена орнаментальними смугами (у стилі загального декору предмета) по лінії дула та шомпола. Проте при цьому завжди використовуються найпростіші орнаментальні елементи: підківки, що вкладені у смуги чи вирізьблений рівчак. Поодиноким є вживання солярних розет, «ільчастих бань» та інших складніших мотивів (рис. 2).

Важливим є декор, який відокремлює конструктивний елемент щоки прикладу і підкреслює його довкола. Це зустрінемо у більшості гуцульських крісів. Без обведеного поля щоки ми знайшли лише один кріс. Проте форму затильника кріса (гуц. «п'ятку») підкреслюють орнаментальні мотиви в усіх досліджених зразках.

Суцільно декорована щока у крісах зустрічається рідше (з ЛІМ, рис. 2 та рис. 4). На одному з таких зразків є дві солярні шестипроменеві розети з численними півколами і крапками, що разом утворюють суцільний орнамент), другий кріс датується ХІХ ст. По центру щоки прикладу розміщений дерево-вазон, який обрамлюють промені. З боків до нього тягнуться загнуті вуса, всередині — по солярній розеті. Навколо кожного вусика ще по три «сонечка». Від замка щока відмежована широким фризом. Цей кріс (рис. 1, 2) є унікальним за композиційним рішенням і демонструє художній розвиток побудови декору гуцульського зброярства.

Один солярний елемент по центру щоки прикладу зустрінемо у багатьох крісах (рис. 6). Є зразки, де центральне солярне місце замінює блискуча інкрустована срібна монета, мушлі (рис. 5)). Рідше зустрінемо три солярні елементи, що розміщені від меншого до більшого, або один центральний та два симетричні.

В гуцульській орнаментіці відобразились і процес християнізації і боротьба з язичництвом [4, с. 2]. Кріси, які мають по центру орнаментальної композиції на щоці прикладу християнський хрест, демонструють впливи християнства на вірування у щасливе полювання (рис. 3). Зустрічаються також кріси без декору на щоці, або лише з щокою обведеною пунктиром, проте такі випадки є швидше винятком, ніж правилом.

«Солярна розета» зустрічається на декорі гуцульської зброї, найчастіше у вигляді «ружі» — шестипелюсткового розетального мотиву, що утворюється радіусом кола (рис. 4, 6). Такі ружі переважно виконувались технікою гравірування або тригранно-виїмчастої різьби. Такі солярні «ружі», разом з хрестовими мотивами, мають домінуюче значення в орнаменталь-

них композиціях [6, с. 84]. Зображення сонячного диска направлялось на злиття його з хрестом — головну емблему християнського культу. Цьому процесу сприяла і та обставина, що зображення хреста, маючи своє дохристиянське походження, входило в мистецтво багатьох народів, причому такі хрестоподібні мотиви мали переважно солярне значення [4, с. 3].

Правий бік прикладів крісів має випуклу огранену частину, в якій, як вже зазначалось, є шухлядка-сховок. Майже для всіх крісів характерним є окреслення полів по гранях декоративним різьбленим пояском чи рядами підківок, а на кришечці шухлядки розташовано композицію з діагональним хрестом або подовгастою розетою-квіткою.

На основі аналізу прикладів робимо висновки, що традиційним для гуцульських крісів є чітке окреслення поля щоки прикладу. У всіх гуцульських крісах широким фризом декоративно підкреслені закінчення щоки та перехід до конструктивного «копитця» кріса. Центральне композиційне місце на щоці прикладу займає солярний знак (у деяких випадках християнський хрест, або їх поєднання). Додатковими елементами декору є хрестоподібне поєднання п'яти крапок, півкола, розети, сонечка.

На Гуцульщині орнаментальні мотиви, їх співвідношення, чергування і пропорції створювалися протягом століть у мосяжництві, деревообробці й обробці рогу та шкіри. Саме вони дають об'єктивні вказівки на те, як, з яких елементів складається специфіка стилістики та особливості мистецтва декорування зброї.

Завдяки синтезу матеріалів у гуцульській зброї ми зустрінемо багато назв орнаментальних елементів, які мають однакові назви мотивів у художній обробці металу, дерева, рогу та кістки, але ті ж назви перегукуються з мотивами й у вишивці, писанкарстві та ткацтві. В термінології гуцульських майстрів по металу та дереву зустрінемо орнамент під назвою «ширинка», що трактується як «поширені у ряд», тобто стрічкові мотиви, які нагадують вишиті або ткані орнаментальні смуги [7, с. 84, 88].

Обираючи для декорування зброї орнаментальні мотиви, гуцульські майстри спочатку розмічали композиційні поля, окреслюючи гравірованим пояском (по дереву чи металу) найважливіші елементи, підкреслюючи цим важливість конструкції окремих частин.

Решту поля заповнювалось від бажань майстра: «ільчатими банями», «головкатим січеним», «підківками» та ін. Зміст та значення таких композицій намагався розгадати в 1964 р. П. Жолтовський: «В центральній частині завжди розміщена та чи інша інтерпретація солярної символіки (шестипроменева розета, солярні хрести та круги); на периферії — обідок з видовжених трикутників чи зубчиків, що завершуються крупною голівкою. Ці зубці на перший погляд відіграють чисто орнаментальну роль. Але є деякі особливості використання цього комплексу, які вказують не лише на чисто декоративний зміст. Контактність і постійне поєднання основних елементів — солярного знака і ряду зубців, розміщених в поєднанні, дають підстави передбачати в цьому комплексі якийсь, сьогодні вже забутий, зміст. Значення солярних знаків в цій компо-

Рис. 1. Фрагмент ців'я кріса. Залізо, латунь, дерево. Кування, різьблення. Гуцульщина, поч. XIX ст. ЛІМ. ФЗ, інв. № з/2410. ФА

Рис. 2. Фрагмент кріса. Залізо, латунь, дерево. Кування, різьблення. Гуцульщина, поч. XIX ст. ЛІМ. ФЗ, інв. № з/2410. ФА

Рис. 3. Кріс гуцульський. Фрагмент. Дерево, залізо. Лиття, інкрустація, гравірування. Гуцульщина. XIX ст. МЕХП. ФМ, інв. № ЕП40995. ФА

Рис. 4. Щока прикладу кріса. Дерево, залізо. Лиття, різьблення, гравірування. Гуцульщина. Кін. XVIII – поч. XIX ст. ЛІМ. ФЗ, інв. № з/2407. ФА

Рис. 5. Щока прикладу кріса. Дерево, залізо. Лиття, різьблення, гравірування. Гуцульщина. XVIII–XIX ст. МЕХП. ФМ, інв. № ЕП40987. ФА

Рис. 6. Щока прикладу кріса. Дерево, залізо. Лиття, різьблення, гравірування. Гуцульщина. XVIII–XIX ст. МЕХП. ФМ, інв. № ЕП41003. ФА

зиції нам вже відоме. Залишається з'ясувати значення зубчатих рядів. Народні назви їх вказують на антропоморфний характер цих мотивів. В деяких варіантах гуцульських прямих зубчатий фриз має слід людських фігурок, що тримаються руками один за одного» [4, с. 5]. Визнаючи вагоме значення у трактуванні орнаментальних елементів П. Жолтовського, ми допускаємо, що поєднання солярного знака із зубчастими рядами,

яке часто застосовується на зброї, це стилізовані зображення людей у замкненому орнаментальному полі. Воно може символізувати колективне полювання на конкретній території під сонцем.

Як згадувалось, з утвердженням християнства на прикладах крісів замість солярної розети з'являється християнський хрест (рис. 3). Ці приклади свідчать, що трансформація стилю означає зміну концепції.

Підтвердженням сильної віри у Бога до сьогодні є те, що згідно з опитуванням гуцулів і в 2002 р. надіються «у скрутну годину» на Бога 42%, лише на себе 31% і на рідних 20% (на односельчан надіються 1%, на місцеву церкву – 0%, на знайомих – 0%, на владу – 0%, на громадські організації – 0%) [8, с. 286].

Символічні мотиви пов'язані переважно з орнаментикою предметів, які входять до складу одягу та прикрас, тобто з предметами, які могли виконати функцію оберегового амулета. У предметах давнішого походження символічні композиції майже не зустрічаються. Проте їх орнамент цілком складається з графічних елементів старих символічних композицій, але вже використаних орнаментальною з метою [4, с. 8].

З упевненістю можемо говорити, що зброярство як синтезуюче явище в декоративно-ужитковому мистецтві Гуцульщини виражається у поєднанні наступних ремісничих галузей: різьбярства, сніцарства, мосяжництва, слюсарства, обробки шкіри та кістки й інших видів народного промислу. Їх формотворчий та декоративний потенціал гармонійно використовуються у різній гуцульській зброї.

Для майстра-зброяра при декоруванні завжди важливим була конструкція предмета, тому, нехай то, ніж, сокирка чи вогнепальна зброя — вони в першу чергу окреслювали його по контуру основи конструкції. Окрім того, народні майстри використовували традиційно прості орнаментальні мотиви для декорування конструктивно складних предметів зброї. А на центральних частинах композиційних полів вони розміщували орнаментальні розети та солярні знаки, дерева-вазони, хрестоподібні мотиви, яким надавали глибокого змісту.

Зброярська справа завжди була близькою до мистецтва ювелірного — використовувались одні і ті ж технічні прийоми та способи художнього оздоблення металу (кування, лиття, карбування, різьба тощо), які базувались на загальних властивостях сировини. Через це не випадково цехові майстри-ювеліри, крім виготовлення дорогоцінних прикрас із золота та срібла, часто займались ще оздобленням зброї.

На Гуцульщині теж не було майстрів, які б займались виключно виготовленням чи оздобленням зброї. Деякі села, такі як Соколівка, Яворів, Річка, Криворівня, Брустури, Довгопілля, Голови були одночасно мосяжними центрами і центрами впорядження зброї.

Слід відзначити, що виробництво побутових предметів з металу було спадковим і передавалось з покоління в покоління. Можна назвати багато імен майстрів однієї родини, які зустрічаємо протягом кількох поколінь. Так, наприклад, рід Дудчаків зі с. Брустури, рід Медвідчуків зі с. Річки, рід Федюків зі с. Дихтина та інші, які були творцями і носіями культури і народних традицій у виготовленні декоративно-ужиткових виробів з кольорових металів тощо.

До локальних способів оздоблення гуцульської зброї ми відзначаємо, по-перше, формотворчі техніки дерев'яних та металевих частин зброї, що впливали на основні пропорції предметів, інженерно-конструктивні рішення, особливо у вогнепальній зброї. По-друге, способи її декорування.

Важливою і, водночас, прекрасною є гуцульська назва декорування предметів «писане» [11, с. 305]. Майстри «не наносили» декор, як прийнято у сучасному мистецтвознавстві, а «писали» по зброї найважливіші віхи суспільного устрою, застережливі знаки, посилювали символом значення предмета. При вживанні терміна «писане» мається на увазі широке технологічне коло робіт гуцульських майстрів для оздоблення художніх виробів з металу, дерева, рогу та кістки.

Висновки. При різноманітті технологічних втілень (різьба, гравірування, інкрустація тощо) є загальні композиційні схеми. Для крісів – акцентується ліва щока приклада (та, що до мисливця при вистрілі), а на правій – виникає нова конструктивна деталь – гніздо-сховок.

Всі орнаментальні композиції будуються від загальної конструкції предмета – орнаментальний «рівчак» чітко окреслює у крісах – дуло, замок та приклад. Орнаментальні композиції розвиваються довкола конструкції та по центральних осях. За особливостями локальної стилістики на більш глибокому рівні завжди виявляється якась універсальна сутність, її міфологічна основа – за реальними місцевими особливостями сприйняття й своєрідністю природи.

Оскільки виготовлення гуцульської зброї було нелегальним. І навіть такі відомі майстри, як Ілько Кіщук, Микола Медвідчук збували свої вироби через посередників у Яремчі, Львові, Криничі, Закопаному, на Буковині (в Чернівцях, Сучаві), у Празі, Відні, Варшаві та навіть у Америці [10, с. 26, 38]. Тому **подальший напрямок дослідження** передбачає вивчення та каталогізацію невідомих екземплярів для вітчизняного мистецтвознавства за кордоном.

Література:

- 110 раритетів Львівського історичного музею. – Львів : Афіша, 2003.
- Дядюх-Богатько Н. Взаємовпливи західного та східного зброярства в Україні XVII – поч. XIX ст. // Вісник ХДАДМ. – Харків, – 2008. – № 2. – С. 47-54.
- Дядюх-Богатько Н.І. Формотворчі традиції у гуцульських крісах та пістолях XVIII–XIX ст. // Вісник ХДАДМ. – Харків : ХДАДМ, 2009. – № 5. – С. 60-68.
- Жолтовський П. Древние мотивы в Гуцульской орнаментике. – М., 1964.
- Жолтовський П. Художній метал. Історичний нарис. – К., 1972.
- Кульчицька О. Народний одяг західних обл. України XIX–XX ст. – К., 1959.
- Курилич М. Гуцульський орнамент. – К. : ЛК Мейкер, УВЦ, 2001.
- Лаврук М. М. Гуцули Українських Карпат. – Львів : ЛНУ, 2005.
- Станкевич М.С. Українське художнє дерево XVI–XX ст. – Львів, 2002.
- Суша Л.М. Художні металеві вироби українців Карпат XIX–XX ст. – К., 1959.
- Шухевич В. О. Гуцульщина. Ч. 1, 2. – Верховина : Гуцульщина, 1997.
- Loziński W. Ormiański epilog Lwowskiej sztuki złotniczej. – Kraków, 1901.
- Kobielski S. Polska broń. Broń palna. – Wrocław, Warszawa, Gdańsk, 1975.